

Paradigmaváltás a szociológiában

Az információs korszak

Nincs az életnek olyan területe, melyet ne változtattak volna meg az információs korszak adta eszközök. Radikálisan megváltozott a társadalomban keletkező információk mennyisége, tárolása, elosztási rendszere és hozzáférhetősége. Napról napra növekszik az egymással azonnali kapcsolat tartására képes társadalmi szereplők (személyek, csoportok, szervezetek) köre. Nem utópia többé az információs korszak kiteljesedése, melynek lényege, hogy mindenki, mindenütt, mindenről, mindig képes lesz információt adni és kapni. A társadalmi rétegződés alapja következésképpen a kommunikációs folyamatokban való részesedés mértéke lesz, ami jóval változékonyabb, rugalmasabb és testre szabottabb mint a valaha volt rétegződések alapjait képező dimenziók voltak (Castells 1996; 1997; 1998).

Az információs korszakban mind a földkerekség, mind az emberiség elveszti elvontságát. Az emberi komédia színtere és szereplőgárdája korábban sosem látott mértékben egységesül és egyesül, miközben megváltoztatva a megváltoztatandót a komédia maga természetesen folytatódik (Dessewffy 2002).

Az új korszak adta lehetőségekben való részesedés mértékében az emberiség két részre oszlik. Sokan szakadéknak nevezik a választóvonalat, mely elválasztja egymástól azokat, akik benne élnek az információs társadalomban, s azokat, akik az információs társadalmon kívül élnek. A megosztottság ténye nem új. Az emberiség történelme az emberiséget megosztó választóvonalak története is egyben. Ami új, hogy az információs korszak által létrehozott digitális szakadék szűkítése sokkal inkább lehetséges, mint a korábban keletkezett társadalmi szakadékok betemetése. A digitális forradalom vértelen (Dombi – Lafferton 2001).

Ha egyszer van egy technológia, mely radikálisan átalakítja a társadalmi létet, megváltoztatja a korábban meglévő társadalmi kapcsolatokat és korábban soha nem látott új kapcsolatokat hoz létre, akkor kell lennie egy új tudománynak is, mely egyfelől a változások hajtó ereje, másfelől a változások következményeit adekvát módon nyomon követi, leírja és magyarázza. Az információs korszakban megváltozik a tudomány jellege, funkciója, szervezete, rendszertana. A változások szükségképpen érintik a szociológiát, hiszen az információs társadalom olyan újdonságokat hoz a társadalom életébe, amelyek leírására, magyarázatára az információs korszak előtti szociológiának nincs, és nem is lehet nyelve, módszere, elméleti apparátusa (Nyíri 2001; 2003).

A predigitális szociológia paradigmája

A szociológia vizsgálat arra hivatott, hogy kilesve a társadalmi lét titkait, törvényeket vagy legalábbis jól előrejelezhető valószínűségeket és oksági modelleket legyen képes azonosítani. Nem mindegy természetesen, hogy minek a vizsgálatát célozza meg a kutató, mit kíván leírni, magyarázni, s mindezt mivégett végzi. A sok kínálkozó példa közül Lazarsfeld korszakos vizsgálatát említjük, mely egyértelművé tette, hogy rendszerszerűen felépített módszerrel a még oly ködösnek tűnő kollektív cselekvések is, mint a választások jó pontossággal előre jelezhetők (Lazarsfeld – Berelson - Gaudet 1948). Lazarsfeld módszertani modellje gondosan bemutatja azokat a lépéseket, amelyeken keresztül az elméletileg jól átgondolt, pontosan megfogalmazott kérdésekre pontos válaszok adhatók, majd az ezt követően kialakított új viszonyok között új kérdések tehetők fel, melyekre megint új válaszok kereshetők. A Lazarsfeld-paradigma által feltételezett társadalmi valóság, olyan axiómákra épül amelyek az információs korszakban érvényüket veszítik.

A pre-digitalis szociológia olyan konstans elveket keresett, amelyekkel mind a társadalom, mind a társadalmiasulás megérthető. Ha a világ nem is volt változatlan, de a változást előidéző erők mindenképpen változatlannak tűntek. Sokan, sokféleképpen kutatták a változatlanságot, amelyet a látszólag mindent uraló rendezettség, rend idéz(ett) elő, és ha a társadalmi változás mégis napirendre került, akkor sosem volt kérdés, hogy mi a változás kívánatos iránya. A szociológusok biztosak voltak abban, hogy a változásoknak a tökéletesedés felé kell vinniük. A szociológusok a társadalmi szerkezet statikájának alap elemeit Marx nyomán osztályokként vagy Weber nyomán rétegeként (rendekként) azonosították. A társadalom nagy csoportjai egyfelől vertikálisan, másfelől horizontálisan

kapcsolódhattak egymáshoz. Mindkét dimenzióban az egyes társadalmi nagycsoportok között inter- vagy intragenerációs mobilitásról lehetett beszélni, amelyek alapvetően a nemzetállam adta kereteken belül, időben és térben egyértelműen behatárolhatóan voltak értelmezhetőek. A szociológiai vizsgálatok alanyai éppúgy nemzetállami keretek között éltek, mint ahogy a szociológia felvevő közege is nemzetállami volt (Némedi 2000). A szociológust a szociológiára jellemző modernista, progresszivist, emancipatórikus reformdüh hajtotta, amely egyben a szociológiai írások kritikai irányát is meghatározta. Az egyenlőség, az igazságosság, a tolerancia, a konfliktus-megoldás jegyében a szociológus meg akarta reformálni a világot, orvosolni akarta a társadalmi bajokat. Úgy vélte, hogy éleslátása, stabil értékei alapján a reformpolitikus természetes szövetsége. A szociológus egyszerre akart értelmiségi és politikus lenni, hivatásának tartva, hogy elősegítse a „jó társadalom” elérését.

Az objektív érvényűnek vélt reformértékek perspektívájából nézve a társadalom javításra szoruló mechanizmusai a haladást akadályozó szubjektív varázslatok rabjainak tűntek, amelyek megismerése, a látszatoktól való megtisztítása, leírása és azonosítása a haladást előmozdító reformcselekvés elsődleges feltételének tűnt. Ez a kettős, egyszerre megismerő és megváltó szerep adta szociológusi hivatás etoszáát.

Száz- és ezerszámra születtek költséges survey vizsgálatok, amelyek egy-egy adott társadalmi jelenség problematizálására épültek, s azt ígérték, hogy a vizsgálat eredményeinek felhasználása során, az adott probléma majd megoldható. A nyugati társadalmakban (majd utóbb a maguk megreformálásán ügyködő keleti megfelelőikben is) létrejött a problémakezelés igézetében született szociológiai intézmények galaxisa (egyetemi tanszékek, karok, intézetek, társaságok, folyóiratok, könyvkiadók stb.).

A többváltozós matematikai statisztikai eljárások alkalmazásának térhódításával egyre bonyolultabb, érdekesebb, és elméletileg feszesebb eredmények születtek. A sokdimenziós elemzési technikák ugyan közelebb vittek az elképzelt társadalmi valóság megismeréséhez, de az időcsúszás problematikájával nem tudtak mihez kezdeni. A predigitális korszak szociológiai kutatásai hosszú ideig tartottak. Gyakran hónapokon keresztül zajlott az adatfelvétel, aminek következtében nemcsak hogy sokáig tartottak a kutatások, de gyakorta azt is nehezen lehetett megállapítani, hogy pontosan mit mértek. Az adatrögzítés és elemzés gyakran olyannyira elhúzódott, hogy a publikáció és az adatfelvétel között akár egy évtized is

eltelhetett. A reformdüh hajtotta szociológus azonban többre vágyott az igazság keresése jegyében lefolytatott kutatásoknál. Társadalompolitikai döntések, gyakorlati lépések részese akart lenni. Ehhez azonban hosszú volt az adatfelvétel és az elkészült kutatás között eltelt időszak. A kutatások eredményei már ezért sem hasznosulhattak. Legjobb esetben is csak annyi lehetett a kutatások eredménye, hogy a politikai elit által amúgy is végrehajtott cselekvéseket igazolták.

A digitális szociológia paradigmája

A digitális korszak korlátlan mértékben lehetővé teszi az adatok tárolását, visszakereshetőségét, tetszőleges szempontok szerint történő vizsgálatát és elemzését. Mivel ezek az adatok mind a társadalomban keletkeznek, kézenfekvő, hogy a szociológia érdeklődjön irántuk (György 2003).

A digitális szociológia kiinduló állapota a társadalomban keletkezett adatok együtteseinek tudomásulvétele. Az információs társadalom viszonyai között előbb vagy utóbb minden társadalmi intézmény működése részben vagy egészben elektronikus térbe helyeződik át. Ezt követően valós idejű, valóságos mozzanatokra utaló, digitálisan rögzített adatok keletkeznek, ami azt jelenti, hogy fölöslegessé válnak a korábban oly kívánatos, költséges, időrabló, de mindig csak részleges populációkon végzett, kérdezéssel vagy megfigyeléssel alapuló szociológiai vizsgálatok.

A valós idejű, tényleges cselekvésekre utaló, teljes körben keletkezett adatok adattárházakba került adatbázisainak vizsgálata speciális elméleti és módszertani készségeket igényel. Az elméleti szempontok kialakítása során figyelembe kell venni, hogy az információs korszakban nincsenek statikus határok a vizsgálat tárgyául kiszemelt entitások között, legyenek azok személyek, csoportok, intézmények. De nincsenek határok diszciplínák között sem. Feltűnő a hasonlóság az elektronikus térben élő és működő társadalmi aktorok, valamint a természettudományok által vizsgálat jelenségek létrehozására vonatkozó matematizált modellek között (Fokasz 2003). A káosz és a rend perspektívájából vizsgálódva az ember mintha csak az egyik lenne a világ számtalan izgó-mozgó elemeinek sorában.

A módszertan megújulását az adatbázisok folyamatos nyomon követése, az adatbázisok összekapcsolása, a problematikus folyamatokra vonatkozó adatok sokváltozós elemzése jellemzi. A digitális korszak kérdéseinek vizsgálatában jártas szociológusnak programozónak, szoftverírónak is kell lennie egyben. A digitális szociológia számára felértékelődik a kísérletezés, mely korábban a kísérleti és kontroll feltételek korlátozott megvalósíthatósága okán inkább csak igényeiben, mintsem tényleges mivoltában volt tudományos.

Az adatok keletkezésének mértékében valóságosnak ítélni viszonyok között az emberekkel történő társadalmi szempontú, mindenek előtt társadalomlélektani kérdések megválaszolására alkalmas kísérletezés előtt új távlatok nyílnak.

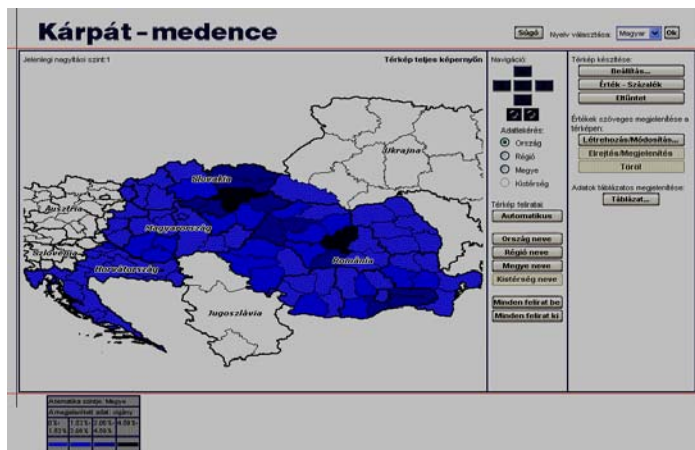
A valós folyamatokkal történő közvetlen kapcsolattartás következtében a korábbi helyzethez képest megváltozik a szociológia viszonya a társadalmi gyakorlathoz. A reformorientáltság, a politikai rendszer által kívánatosnak tartott cselekvések ideológiai igazolása helyett a szociológusoktól az üzletemberek, az országos és önkormányzati szerepet betöltő politikusok, a közcélú szervezetek vezetői, a média-vezetők, az emberekkel foglalkozó egyes szakmák gyakorlói az információs társadalom viszonyai között feltétlenül szükséges szervezeti intelligencia funkciók ellátását várják. Ez a döntések előkészítését, valamint a cselekvési dilemmák azonnali megválaszolását jelenti.

Valószínűleg korábban is csak illúzió volt, hogy szövetségben a „haladó erőkkel” a szociológus hozzájárulhat az általa vallott, mégoly nemes értékekkel konform társadalom létrehozásához. Az eszme, a történelmi léptékű terv éppúgy nem elegendő a szándékolt társadalmi változás bekövetkezéséhez, ahogy egy korszerű vállalkozás elindításához, működtetéséhez sem elegendő egy zseniális ötlet. A döntések megfelelő minőségű előkészítésére van szükség ahhoz, hogy egy innovatív ötlet megvalósuljon. Az információs korszakban a társadalompolitikai változások mögött természettudományos precizitású számítások találhatók, amelyek vagy közvetlenül mért adatokra, online adatbázisokra alapulnak vagy a mérések alapján számított valószínűségekre építenek és ezért kockázatosak is (Beck 1991). A modern adatbázisok a lehető leggyorsabb sebességgel követik a világ változását, sok esetben szinte azonnal. Manapság már egyáltalán nem számít futurisztikus ötletnek egy olyan online népszerűségi nyilvántartó, amelynek adatbázisát a kórházak és a bevándorlási hivatalok közvetlen internet kapcsolaton keresztül töltik fel, amelynek eredményeként percre pontos információink lehetnek a lakosságról. Ugyanígy az sem

lehetetlen, hogy egy interneten keresztül működő iskola¹ diákjai, ne a hagyományosan 'szubjektív' eljárás keretében kapjanak bizonyítványt, hanem a tananyaggal eltöltött idő vagy a sikeresen megoldott feladatok száma alapján.

Ilyen adatbázis ma Magyarországon a világ bármely internet-kapcsolattal rendelkező pontjáról elérhető Interetnikus Tudásmenedzsment portál², amely a Kárpát-medencében élő magyarság szociodemográfiai, történelmi, település szintű adatain túl, az anyaországból a határon kívülre adott állami támogatásokat éppúgy tartalmazza, mint a politikai választások eredményeit vagy a régió tudományos műhelyeinek, egyetemeinek oktatóit. A következő térkép az Interetnikus Tudásmenedzsment portál egy lehetséges alkalmazását mutatja be.

1. Térkép: Romák aránya a Kárpát-medence országainak 'megyéiben'

Gondoljunk egy feladatot, melynek célja, hogy mérsékelje a romák és a többségi társadalom közötti feszültségeket a Kárpát-medencében. Vagy egy olyat, amely roma tanulók tovább tanulását elősegítendő oktatási centrumokat akar létrehozni. Esetleg egy olyat, amely roma kulturális központok nevében pályáz Brüsszelben. Hogyan fogjon hozzá? Mindenekelőtt meg kell nézni az Interetnikus Tudásmenedzsment portált és el kell készíteni a fenti vagy egy ehhez hasonló térképet kiindulásként. A térképen önállóan szerkeszthetők az ábrázolási szintek éppúgy, mint az intervallumok vagy a hozzárendelhető szöveges állományok (pl.: sajtóban riportált konfliktusok). Az adatok pedig a felmérésekkel szinte egy időben

¹ A miskolci székhellyel működő digitális középiskola a www.digitaliskozepiskola.hu lapon érhető el.

² Az Interetnikus Tudásmenedzsment portál a www.ikm.hu oldalon érhető el.

frissíthetők. A tudásbázis, gyorsan, könnyen, egyszerűen kezelhető és hozzáférhető. A lakossági felhasználáson kívül állami, oktatási, kutatási, üzleti alkalmazások is lehetségesek.

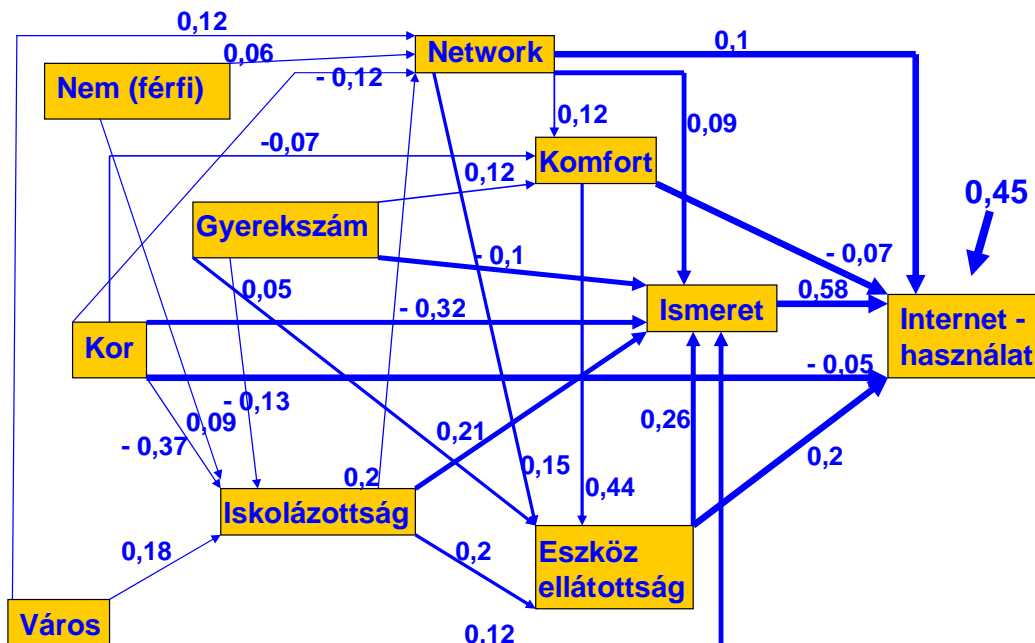
Információs társadalom Magyarországon

A korszerű eszközöknek köszönhetően egyre több és több ember férhet hozzá azokhoz az ismeretekhez, amelyeket az online frissülő adatbázisokból nyerhetünk (Csepli 2003a). Annak ellenére, hogy gyakran a 'totális ellenőrzés' réme fenyeget, a legalább aggregált szintű adatokhoz sokan szeretnének hozzáférni és a hozzáférés ez esetben állampolgári jogunknak tekinthető (főleg azon adatoknál, amelyek közpénzből készültek).

Az interneten tárolt tudáshoz való hozzáférés manapság még nem egyenlő mértékben oszlik meg az állampolgárok között. Vannak, akiknek egyáltalán nincs lehetőségük az adatbázisokban tárolt tudás felhasználására, amelynek okai a szűkös anyagiakban illetve a felhasználói ismeretek hiányában keresendők. A korszerű infokommunikációs eszközök, az internet használata éppen ezért kulcskérdés (Z. Karvalics – Dessewffy 2003; Csepli – Prazsák 2003).

Az internet használatát számos tényező együttes, folyamatosan változó hatása határozza meg. A TÁRKI 2003 szeptemberében 1033 felnőtt állampolgárral készített interjút. A reprezentatív vizsgálat számos kérdésben kitért az infokommunikációs eszközök használatára. Központi kérdés volt, hogy mi határozza meg az internet használatát. Több tucat tényező hatását vizsgáltuk lineáris regresszió analízissel. Végül kilenc aggregált dimenzió, mintegy 26 változó került abba az útmodellbe, amely az internet használatának okait 55 % -ban 'derítette fel'.

1. Ábra. Az internet használatát meghatározó tényezők, útmodell 2003 szeptember³

Legnagyobb mértékben az alapvető informatikai ismeretek⁴ határozzák meg az internet használatát: minél magasabb valakinek az ismeretszintje annál valószínűbb, hogy használja a világhálót. Akik háztartása jobban felszerelt infokommunikációs eszközökkel, azok nagyobb valószínűséggel használják az internetet is. Ugyanakkor a hagyományos háztartási gépekkel való felszereltség az előbbivel éppen ellentétes hatást mutat, amiből arra következtethetünk, hogy a 'workoholic' életforma, amely az információs társadalom sajátja (Almási 2002) nem követeli meg a háztartások 'turmixgépesítését'. A hálózatiság, amely a jövőben várhatóan

³ Az útmodellben használt aggregált dimenziók 'összetevői':

„Ismeret”: gyakorlati ismeretek („szélessáv” kifejezés ismerete, irodai programcsomag használata, informatikai képzettség)

„Eszközellátottság”: a háztartás infokommunikációs eszközökkel való felszereltsége (DVD, Video, Telefon, TV stb.)

„Komfort”: háztartási eszközökkel való felszereltség (pl.: mosógép, mosogatógép stb.)

„Network”: az infokommunikációs eszközök használatával (telefon, mobiltelefon, e-mail) fenntartott társadalmi kapcsolatok száma

„Iskolázottság”: az elvégzett iskolai osztályok száma

„Gyerekszám”: a háztartásban élő gyermekek száma

„Nem”: férfi (dummy)

„Kor”: életkor

„Város” (dummy)

⁴ A szélessáv-keskenysáv kifejezések ismerete, valamilyen irodai programcsomag használatának ismerete és az informatikai oktatásban részesültség alkotja az ismeretek dimenziót.

még nagyobb jelentőségre tesz szert ugyancsak pozitív irányban függ össze az internet használatával: aki sok emberrel tart kapcsolatot telefon, sms, e-mail segítségével, az az átlagosnál nagyobb valószínűséggel használja az internetet is. Az életkor csökkenésével növekszik az internet-használat valószínűsége, amely hatás a digitális generáció felcseperedésével együtt minden jel szerint a jövőben teljesen meg fog szűnni. A háztartásban élő gyermekek száma és az elvégzett iskolai osztályok száma ugyanúgy közvetett módon befolyásolja az internet használatát, mint a település típusa vagy a kérdezett neme. Ez utóbbi két változó sajnálatos módon (noha nem túl jelentős mértékben, de mérhetően) a hagyományos egyenlőtlenségeket húzza alá. A városi lakosok és a férfiak között több az internet-használó. Noha a háztartásban élő gyermekek száma az ismereteken és a háztartási eszközök felszereltségén keresztül ellentétes összefüggést mutat az internet használatával, mégis kiemelendő, hogy az infokommunikációs eszközökkel való ellátottságon keresztül hatása pozitív. Mint ahogy azt korábban már láthattuk (Csepli 2003b) a gyermekek az információs társadalom hírnökei: a gyermekes háztartások eszközellátottsága az átlagosnál jóval magasabb. Az elvégzett iskolai osztályok száma közvetett úton minden esetben ugyanolyan irányú hatással van az internet használatára.

Az előbbieken felvázolt sokdimenziós tér folyamatosan változik. A változás legszembetűnőbb jele, hogy napról napra többen vannak azok, akik használják az internetet. A www.ihm honlapon nyomon követhető egy internet óra, amely mutatja, hogy az adott pillanatban Magyarországon hányan rendelkeznek internet előfizetéssel, külön mutatva a széles sávú hozzáféréssel rendelkezők számát⁵. Egyre többen juthatnak hozzá az interneten tárolt tudáshoz, ami azt is jelenti, hogy egyre nagyobb lesz a távolság a használók és a kimaradók között.

Következtetések

A XX. és XXI. század fordulóján az információs technológia által diktált alapvető társadalmi változások mentek végbe a világban, melyek alapján nem túlzás azt állítani, hogy az emberiség új korszakba lépett. Ez az információs korszak.

Az információs korszak újra rajzolta az emberiség szociológiai térképét. Elmosódtak a modern korban kialakult határok, globalizálódtak a kihívások, akár a természet, akár a

⁵ Az internet óra szoftverét Balla Gergely írta.

társadalom oldaláról érkezzenek. Az információs korszak elérése függvényében új megosztottság keletkezett. Az emberiség globalizálódó csoportjai a digitális szakadékon innen, a lokális struktúrákban maradt részei a digitális szakadékon túl élnek. A két fél közötti különbség egyszerre földrajzi, politikai, kulturális és lélektani.

Az információs korszak által hozott társadalmi változások nyomon követése, leírása, azonosítása és a további változások előre jelzése új, szintetikus tudást igényel, mely nem ismeri a modern korszakra jellemző diszciplináris megkülönböztetéseket.

Ha a szociológia lépést kíván tartani az ember által teremtett világ változásaival, mélyre hatóan meg kell változnia. Szakítania kell elméleti hagyományaival, korábbi szerepfelfogásával, módszertanával, történetét újra kell kezdenie. Nyitnia kell a természettudományok felé, eszköztudományába be kell építenie az informatikát. Meg kell változnia a szociológus képzésnek, meg kell változnia a szociológiai kutatásnak, meg kell változnia a szociológiai intézményrendszernek. Az emberi élet drámai tere megváltozott, miközben az ember maradt, ami volt: kíváncsi, mohó, küzdő, életre hivatott. A tömlő új, a bor a régi.

Irodalom

- Almási, M. 2002. Korszellemv@dászat. Budapest, Helikon.
- Beck, U. 1991. Wissenschaft und Sicherheit. Politik in der Risikogesellschaft, Shurkamp, Frankfurt am Main
- Castells, M. 1996. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol.1. Cambridge,MA, Oxford,UK:Blackwell
- Castells, M. 1997. The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 2. Cambridge, MA, Oxford,UK:Blackwell
- Castells, M. 1998. The End of the Millenium, The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol.3. Cambridge:MA,Oxford,UK.Blackwell
- Csepeli Gy. 2003a. Az internet metafizikája. Médiakönyv 2003. Budapest.
- Csepeli Gy. 2003b. Digitális generáció. Élet és tudomány.
- Csepeli, Gy. - Prazsák, G. 2003. Magyar Mátrix. Kritika. 10. 11.
- Dessewffy, T. 2002. A kocka el van vesztve. Budapest, Infonia-Aula.
- Dombi, G. - Lafferton, E. (szerk.) 2001. Az információs társadalom felé. Budapest:Replika Kör.
- Fokasz, N. (szerk.) 2003. Rend és nem lineáris dinamika a társadalomtudományokban. Budapest:Typotext.
- György, P. 2003. Memex. Budapest, Gondolat.
- Lazarsfeld, P.F. – Berelson, B. – Gaudet, H. 1948. The People's Choice. New York, Columbia UP.

Némedi Dénes 2000. A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai Szemle, 10 (2): 3-16.

Nyíri, K. (szerk.) 2001. A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete.

Nyíri, K. (ed.) 2003. Mobile Democracy. Essays on Society, Self and Politics. Vienna, Passagen Verlag.

Z. Karvalics, L.- Dessewffy, T. 2003. Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe. Budapest, Infonia-Aula.